

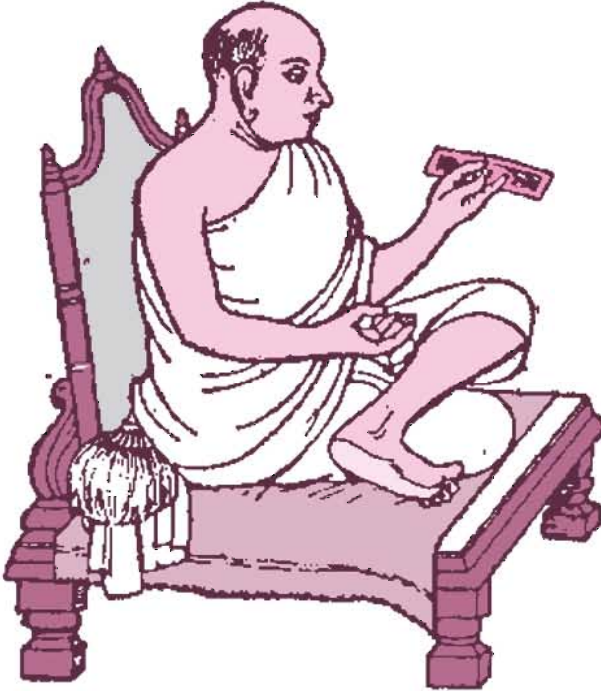
12. કલિકાલસર્વજ્ઞો હેમચન્દ્રાચાર્યઃ

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્યનું નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. વિક્રમ સંવત્ ૧૧૪૫ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાના દિવસે અમદાવાદ જિલ્લાના ધંધુકા ગામે તેમનો જન્મ થયો હતો. તેમનું નામ ચંગદેવ રાખવામાં આવ્યું. આ ચંગદેવે માત્ર આઠ વર્ષની વયે ખંભાત મુકામે દેવચંદ્રસૂરિજી મહારાજ પાસેથી દીક્ષા લીધી. પછી તેઓ સોમચંદ્ર નામે જાણીતા બન્યા. તે પછી માત્ર એકવીસ વર્ષની વયે તેમણે સૂરિ-પદ પ્રાપ્ત કર્યું અને હેમચંદ્રસૂરિના નામે ઓળખાવા લાગ્યા. પોતાના જમાનામાં ઉપલબ્ધ બધી જ વિદ્યાશાખાઓનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો, તેમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી અને સ્વરચિત કૃતિઓથી જુદી જુદી વિદ્યાશાખાઓમાં પોતાનું પ્રદાન પણ નોંધાવ્યું. આમ, જ્ઞાનની વિશાળ સમૃદ્ધિને કારણે તેમને કલિકાલસર્વજ્ઞનું બિરુદ આપવામાં આવ્યું છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ માળવાના રાજા ભોજ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી, પુષ્કળ ધન તથા તેમનો સમૃદ્ધ ગ્રંથાગાર પોતાની સાથે લઈને અણહિલપુર પાટણ આવ્યા, ત્યારે તેમને આવકારવા વિદ્વાનોનું એક વૃંદ પણ સામેલ હતું. આ વિદ્વાનોના વૃંદના અગ્રણી હેમચંદ્રસૂરિ હતા.

એમ કહેવાય છે કે કીર્તિઃ યસ્ય સઃ જીવતિ। અર્થાત્ જેની કીર્તિ છે, તે (મૃત્યુ પામેલ હોવા છતાં) જીવતો હોય છે. આવી કીર્તિ લક્ષ્મીથી નહિ પરંતુ સરસ્વતીથી થતી હોય છે, તે જાણી ચૂકેલા રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહે હેમચન્દ્રાચાર્યને વિવિધ સાહિત્ય રચવાની પ્રાર્થના કરી. વિશેષ આગ્રહ કરીને તેમની પાસે સંસ્કૃતવ્યાકરણનો એક અદ્ભુત ગ્રંથ તૈયાર કરાવ્યો. આ ગ્રંથ સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની આ ઘટનાને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રસ્તુત પાઠ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. અહીં એ તથ્યને ઉજાગર કરવાનો ઉપક્રમ રખાયો છે કે પોતાની કીર્તિ જાળવી રાખવાની ઈચ્છા ધરાવતા પ્રત્યેક માણસે સાહિત્યની ઉપાસના કરવા જેવી છે.

વિક્રમસ્ય દ્વાદશ્યાં શતાબ્દ્યાં સિદ્ધરાજઃ
જયસિંહઃ મારલવવિજયં કૃતવાન્। વિજયાનન્તરં
જયસિંહઃ નૃપતેઃ યશોવર્મણઃ સર્વં ધનં ગૃહીત્વા
અણહિલપુરં પ્રત્યાગતવાન્। ધનેન સહ તત્રત્યઃ
ગ્રન્થાગારોઽપિ તસ્ય હસ્તગતો જાતઃ। અસ્મિન્
ગ્રન્થાગારે બહવોઽનુપમાઃ ગ્રન્થાઃ આસન્। તેષુ ભોજેન
વિરચિતં સરસ્વતીકણ્ઠાભરણનામ્ના પ્રસિદ્ધં
ભોજવ્યાકરણમપિ એકતમમ્ આસીત્।

એકદા સિદ્ધરાજઃ વિચારપથમ્ આરૂઢઃ। સઃ
અચિન્તયત્, ‘માલવવિજયેન અહં ધનસ્ય સ્વામિત્વં
પ્રાપ્તવાન્। તસ્ય ગ્રન્થાગારઃ અપિ મયા પ્રાપ્તઃ।
પરન્તુ ભોજવ્યાકરણેન ભોજસ્ય યાદૃશી કીર્તિર્વર્તતે
તાદૃશી કીર્તિર્મયા ન પ્રાપ્તા। અતઃ એતાદૃશં કિમપિ
કરણીયં યેન મદીયા કીર્તિરપિ તાદૃશી ભવેત્ યાદૃશી
ભોજસ્યાસ્તિ।’

એવં વિચાર્ય સઃ જૈનમુનિમાચાર્ય હેમચન્દ્રં પ્રાપ્તવાન્, નિવેદિતવાન્ ચ, “અયિ આચાર્યવર્યાઃ! ભવન્તો
ભોજવ્યાકરણસદૃશં વ્યાકરણં વિરચયન્તુ, યેન ભવતાં મમ ચ કીર્તિઃ અમરા ભવેત્” ઇતિ।

સિદ્ધરાજસ્ય જયસિંહસ્ય નિવેદનેન પ્રેરિતાઃ હેમચન્દ્રાચાર્યાઃ એકમપૂર્વં વ્યાકરણગ્રન્થં રચિતવન્તઃ। સઃ
સિદ્ધહૈમવ્યાકરણમ્ ઇતિ નામ્ના પ્રસિદ્ધઃ અસ્તિ। અસ્મિન્ અષ્ટૌ અધ્યાયાઃ સન્તિ। તેષુ પ્રારમ્ભિકેષુ ષડ્સુ અધ્યાયેષુ
સંસ્કૃતભાષાયાઃ અન્તિમયોઃ દ્વયોઃ અધ્યાયયોઃ પ્રાકૃતભાષાણાઞ્ચ વ્યાકરણમપ્યસ્તિ।

હેમચન્દ્રાચાર્યૈઃ લક્ષ્મ્લોકપરિમિતં સાહિત્યં વિરચિતમસ્તિ । અસ્મિન્ સાહિત્યે ‘અભિધાનચિન્તામણિઃ’ નામકઃ કોષગ્રન્થઃ, ‘ચાલુક્યવંશોત્કર્તનમ્’ નામકં સંસ્કૃત-પ્રાકૃતભાષાનિબદ્ધં દ્વ્યાશ્રયં મહાકાવ્યમ્, ‘કાવ્યાનુશાસનમ્’ નામકઃ અલંકારશાસ્ત્રીયઃ ગ્રન્થઃ, ‘છન્દોઽનુશાસન’ ઝ્વેત્યાદીનાં બહૂનાં ગ્રન્થાનાં સમાવેશો ભવતિ ।

ગુર્જરપ્રદેશે લબ્ધજનિરયં હેમચન્દ્રાચાર્યઃ ન કેવલં ગુર્જરપ્રાન્તેઽપિ તુ સમગ્રેઽપિ સંસ્કૃતસાહિત્યાકાશે સૂર્યવત્ પ્રકાશતે ।

ટિપ્પણ

નામ : (પુંલિંગ) **વિક્રમઃ** સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય (જેઓ આજથી લગભગ 2070 વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા છે.)
ગ્રન્થાગારઃ પુસ્તકાલય, ગ્રંથભંડાર **સિદ્ધરાજઃ** સિદ્ધરાજ જયસિંહ, અણહિલવાડનો રાજા **કોષગ્રન્થઃ** શબ્દકોશ

(સ્ત્રીલિંગ) **શતાબ્દી** એક સો વર્ષોનો સમૂહ, એક સો વર્ષ **કીર્તિઃ** યશ, ખ્યાતિ **પ્રાકૃતભાષા** સંસ્કૃત નાટકોમાં અમુક પાત્રો દ્વારા બોલાતી વિવિધ પ્રાદેશિક ભાષાઓ (શૌરસેની, અપભ્રંશ, માગધી, મહારાષ્ટ્રી વગેરે), જેન આગમગ્રંથોની ભાષા

(નપુંસકલિંગ) **અણહિલપુરમ્** પાટણ (ઉ. ગુજ.)નું પ્રાચીન નામ

સર્વનામ : અસ્મિન્ (પુ. નપું.) આમાં **તેષુ** (પુ. નપું.) તેમાં (બ.વ.) **ભવતામ્** (પું. બ. વ.) આપની, તમારી

વિશેષણ : દ્વાદશ્યામ્ (શતાબ્દ્યામ્) બારમી (સદી)માં **બહવઃ** અનુપમાઃ (ગ્રન્થાઃ) અનેક અનુપમ (ગ્રંથો) **મદીયા (કીર્તિઃ)** મારી (કીર્તિ) **અમરા (કીર્તિઃ)** અમર (કીર્તિ) **અષ્ટૌ (અધ્યાયાઃ)** આઠ (અધ્યાયો) **પ્રારમ્ભિકેષુ** **ષડ્સુ (અધ્યાયેષુ)** આરંભના છ (અધ્યાયો)માં **અન્તિમયોઃ દ્વયોઃ (અધ્યાયયોઃ)** છેલ્લા બે (અધ્યાયો)માં **લક્ષ્મ્લોકપરિમિતમ્ (સાહિત્યમ્)** એક લાખ શ્લોક પ્રમાણનું (સાહિત્ય) **અભિધાનચિન્તામણિઃ નામકઃ (કોષગ્રન્થઃ)** અભિધાનચિન્તામણિ નામનો (શબ્દકોશ) **કાવ્યાનુશાસનમ્ નામકઃ અલંકારશાસ્ત્રીયઃ (ગ્રન્થઃ)** કાવ્યાનુશાસન નામનો અલંકારશાસ્ત્રનો (ગ્રંથ) **બહૂનામ્ (ગ્રન્થાનામ્)** અનેક (ગ્રંથો)નું

અવ્યય : **એકવાર એવમ્** આમ **સૂર્યવત્** સૂર્યની જેમ **યાદૃશી, જેવી તાદૃશી તેવી**

કૃદંત : (સં.ભૂ.કૃ.) આનીય લઈ આવીને **વિચાર્ય** વિચારીને (કર્તરિ ભૂ.કૃ.) કૃતવાન્ કર્યુ પ્રત્યાગતવાન્ પાછો આવ્યો **પ્રાપ્તવાન્** પ્રાપ્ત કર્યુ **ગતવાન્** ગયો. **નિવેદિતવાન્** નિવેદન કર્યુ. **રચિતવન્તઃ** રચ્યા. (બહુવચન) (ક.ભૂ.કૃ.) **જાતઃ** થયો. **વિરચિતમ્** રચેલું, રચ્યું **પ્રાપ્તઃ** મેળવ્યું. **પ્રાપ્તા** મેળવી. (વિ.કૃ.)

સમાસઃ માલવવિજયમ્ (માલવાનાં વિજયઃ, તમ્ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । ગ્રન્થાગારઃ (ગ્રન્થાનામ્ આગારઃ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । હસ્તગતઃ (હસ્તં ગતઃ - દ્વિતીયા તત્પુરુષ) । અનુપમાઃ (ન વિદ્યતે ઉપમા યસ્ય સઃ અનુપમઃ, તે-બહુવ્રીહિ) । વિચારપથમ્ (વિચારસ્ય પન્થાઃ, તમ્ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । વ્યાકરણગ્રન્થમ્ (વ્યાકરણસ્ય ગ્રન્થઃ, તમ્ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । લબ્ધજનિઃ (લબ્ધા જનિઃ યેન સઃ - બહુવ્રીહિ) । સંસ્કૃતસાહિત્યાકાશે (સંસ્કૃતસાહિત્યસ્ય આકાશઃ, તસ્મિન્ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) ।

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (આત્મનેપદ) વૃત્ (વર્તે) હોવું, થવું (આત્મનેપદ) પ્ર + કાશ્ (પ્રકાશતે) પ્રકાશવું, ચમકવું **દસમો ગણ (પરસ્મૈપદ) વિ + રચ્ (વિરચયતિ)** રચવું, બનાવવું

વિશેષ

1. શબ્દાર્થ : વિજયાનન્તરમ્ વિજય મેળવ્યા પછી **તત્રત્યઃ** ત્યાંનો **હસ્તગતો જાતઃ** હાથમાં આવી ગયો. **સરસ્વતીકળ્થાભરણનામ્ પ્રસિદ્ધમ્** સરસ્વતીકંઠાભરણ નામથી પ્રસિદ્ધ **ભોજવ્યાકરણમપિ** રાજા ભોજે રચેલું વ્યાકરણ પણ **વિચારપથમ્ આરૂઢઃ** વિચાર કરવા લાગ્ય / વિચારે ચઢ્યો **ધનસ્ય સ્વામિત્વમ્** ધનના માલિકીપણને

एवम् એમ અધિ આચાર્યવર્યા: માનનીય આચાર્ય મહોદય ! પ્રેરિતા: પ્રેરણા પામેલા એકમ્ અપૂર્વમ્ અગાઉ ક્યારેય ન હોય તેવો એક સિદ્ધહૈમવ્યાકરણમ્ इति नाम्ना સિદ્ધહૈમવ્યાકરણ એવા નામે ચાલુક્યવંશોત્કીર્તનમ્ નામકં દ્વ્યાશ્રયં મહાકાવ્યમ્ ચાલુક્યવંશોત્કીર્તન નામનું (એક જ શ્લોકમાં એક બાજુ વ્યાકરણનાં ઉદાહરણો આપતું અને બીજી બાજુ પોતાના કથાવસ્તુને આગળ વધારતું એવું) બંનેનો આશ્રય લઈને રચાયેલું મહાકાવ્ય ગુર્જરપ્રદેશે ગુજરાત પ્રદેશમાં લબ્ધજનિ: લીધેલો છે જન્મ જેણે એવા, જન્મ પામેલા સંસ્કૃતસાહિત્યાકાશે સંસ્કૃત સાહિત્યરૂપી આકાશમાં સૂર્યવત્ પ્રકાશતે સૂર્યની માફક પ્રકાશી રહ્યા છે.

2. સંધિ : ગ્રન્થાગારોઽપિ (ગ્રન્થાગાર: અપિ) । હસ્તગતો જાત: (હસ્તગત: જાત:) । બહવોઽનુપમા: (બહવ: અનુપમા:) । કીર્તિર્વર્તતે (કીર્તિ: વર્તતે) । કીર્તિર્મયા (કીર્તિ: મયા) । કીર્તિરપિ (કીર્તિ: અપિ) । ભોજસ્યાસ્તિ (ભોજસ્ય અસ્તિ) । ભવન્તો ભોજવ્યાકરણસ્ય (ભવન્ત: ભોજવ્યાકરણસ્ય) । કીર્તિર્ભવેત્ (કીર્તિ: ભવેત્) । પ્રાકૃતભાષાણાઞ્ચ (પ્રાકૃતભાષાણાં ચ) । છન્દોઽનુશાસનજ્વેત્યાદીનામ્ (છન્દ: -અનુશાસનમ્ ચ ઇત્યાદીનામ્) । સમાવેશો ભવતિ (સમાવેશ: ભવતિ) । લબ્ધજનિરયમ્ (લબ્ધજનિ: અયમ્) । ગુર્જરપ્રાન્તેઽપિ (ગુર્જરપ્રાન્તે અપિ) । સમગ્રેઽપિ (સમગ્રે અપિ) ।

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતેભ્ય: વિકલ્પેભ્ય: સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

- (1) સિદ્ધરાજ: જયસિંહ: માલવવિજયં કદા કૃતવાન્ । ☐
- (ક) દ્વાદશ્યાં શતાબ્દ્યામ્ (ખ) વિંશતિતમાયાં શતાબ્દ્યામ્
- (ગ) એકવિંશતિતમાયાં શતાબ્દ્યામ્ (ઘ) એકાદશ્યાં શતાબ્દ્યામ્
- (2) સરસ્વતીકણ્ઠાભરણનામ્ના પ્રસિદ્ધં વ્યાકરણં કેન વિરચિતમ્ અસ્તિ ? ☐
- (ક) જયસિંહેન (ખ) હેમચન્દ્રેણ (ગ) ભોજેન (ઘ) યશોવર્મણા
- (3) ભોજસ્ય કીર્તિ: કેન આસીત્ ? ☐
- (ક) ભોજવ્યાકરણેન (ખ) દયાભાવેન (ગ) ન્યાયેન (ઘ) ભોજસાહિત્યેન
- (4) હેમચન્દ્રાચાર્યેણ રચિતં વ્યાકરણં કેન નામ્ના પ્રસિદ્ધમસ્તિ ? ☐
- (ક) પ્રાકૃતવ્યાકરણમ્ (ખ) જૈનવ્યાકરણમ્
- (ગ) સિદ્ધહૈમવ્યાકરણમ્ (ઘ) સિદ્ધવ્યાકરણમ્
- (5) સિદ્ધહૈમવ્યાકરણે કતિ અધ્યાયા: સન્તિ ? ☐
- (ક) ષડ્ (ખ) દશ (ગ) અષ્ટૌ (ઘ) સપ્ત
- (6) હેમચન્દ્રાચાર્યેણ રચિતં સાહિત્યં વર્તતે । ☐
- (ક) દશસહસ્ત્રશ્લોકપરિમિતમ્ (ખ) લક્ષશ્લોકપરિમિતમ્
- (ગ) સહસ્ત્રશ્લોકપરિમિતમ્ (ઘ) દશલક્ષશ્લોકપરિમિતમ્
- (7) હેમચન્દ્રાચાર્યેણ વિરચિતસ્ય કોષગ્રન્થસ્ય નામ કિમસ્તિ ? ☐
- (ક) ભટ્ટિકાવ્યમ્ (ખ) અભિધાનચિન્તામણિ:
- (ગ) કાવ્યાલંકાર: (ઘ) અમરકોષ:

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरत ।

- (1) जयसिंहः कं नृपतिं पराजितवान् ?
- (2) भोजेन विरचितं व्याकरणं केन नाम्ना प्रसिद्धमस्ति ?
- (3) कस्य निवेदनेन प्रेरिताः हेमचन्द्राचार्याः व्याकरणग्रन्थं रचितवन्तः ?
- (4) सिद्धहैमव्याकरणस्य षट्सु अध्यायेषु कस्य व्याकरणं वर्तते ?
- (5) हेमचन्द्राचार्येण रचितस्य अलंकारशास्त्रीयस्य ग्रन्थस्य नाम किमस्ति ?

3. सन्धिविच्छेदं कुरुत ।

- (1) ग्रन्थागारोऽपि
- (2) कीर्तिर्वर्तते
- (3) व्याकरणमप्यस्ति
- (4) प्राकृतभाषाणाञ्च
- (5) लब्धजनिरयम्

4. रेखाङ्कितपदानां स्थाने कर्तरि भूतकृदन्तस्य योग्यं रूपं लिखत ।

- (1) विजयानन्तरं जयसिंहः अणहिलपुरं प्रत्यागच्छत्।
- (2) एकदा सिद्धराजः अचिन्तयत्।
- (3) सः हेमचन्द्रस्य समीपम् अगच्छत्।
- (4) हेमचन्द्राचार्याः व्याकरणग्रन्थम् अरचयन्।
- (5) सः लक्षश्लोकपरिमितं साहित्यं अरचयत्।

5. सूचनानुसारं शब्दरूपाणां परिचयं कारयत ।

	शब्दः	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
उदाहरणम् - विक्रमस्य	विक्रम	पुंल्लिङ्ग	षष्ठी	एकवचन
(1) शताब्द्याम्
(2) नृपतेः
(3) धनेन
(4) ग्रन्थागारे
(5) ग्रन्थानाम्
(6) आचार्यवर्याः

6. કોષ્ટગતપદાનિ પ્રયુજ્ય વાક્યાનિ રચયત ।

- (1) અભિધાનચિંતામણિ એક કોષગ્રંથ છે.
(અભિધાનચિંતામણિ એક કોષગ્રંથ અસ્)
- (2) હેમચંદ્રાચાર્ય એક મહાકાવ્ય રચ્યું છે.
(હેમચંદ્રાચાર્ય એક મહાકાવ્ય રચ્યું છે)
- (3) જયસિંહ અણહિલપુર પાછળ આવ્યા.
(જયસિંહ અણહિલપુર પ્રતિ + આ + ગમ્ (કર્તરિ ભૂ.કૃ. (ક્તવતુ))
- (4) સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનમાં આઠ અધ્યાયો છે.
(સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસન અષ્ટન્ અધ્યાય અસ્)
- (5) જયસિંહે એકવાર વિચાર કર્યો.
(જયસિંહ એકવાર વિચાર કર્યો (ક.ભૂ.કૃ. (ક્ત))

7. માતૃભાષાયાં ઉત્તરત ।

- (1) સિદ્ધરાજ જયસિંહે ક્યારે માલવવિજય કર્યો હતો ?
- (2) માલવવિજયથી જયસિંહને શું-શું પ્રાપ્ત થયું હતું ?
- (3) ભોજની ખ્યાતિ શાના કારણે હતી ?
- (4) હેમચંદ્રાચાર્ય રચેલા સાહિત્યનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

8. ક-વિભાગં ય-વિભાગેન સહ સંયોજયત ।

ક

ય

(1) કાવ્યાનુશાસનમ્	(1) અન્તિમયોઃ અધ્યાયયોઃ
(2) પ્રાકૃતભાષાયાઃ વ્યાકરણમ્	(2) કોષગ્રંથઃ
(3) અભિધાનચિંતામણિઃ	(3) જયસિંહઃ
(4) માલવવિજયઃ	(4) અલંકારશાસ્ત્રીયઃ ગ્રંથઃ
(5) સરસ્વતીકણ્ઠાભરણમ્	(5) ભોજરાજઃ
	(6) શિક્ષાશાસ્ત્રમ્

પ્રવૃત્તિ

- આચાર્ય હેમચંદ્રનું જીવનચરિત્ર મેળવો અને વાંચો.
- હેમચંદ્રાચાર્ય રચેલા સંસ્કૃત સાહિત્યની સૂચિ બનાવો.